

Gözetim Akışı: Byung-Chul Han'ın Disiplin Toplumu Eleştirisi Olarak Performans Toplumu ve Kültürel İklimlendirme

Surveillance Flow: Culture in Byung-Chul Han's the Performance Society

Anıl Durmuşahmet¹

¹İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Doktora Programı, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.D. 0000-0003-3601-188X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Anıl Durmuşahmet,
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Doktora Programı, İstanbul, Türkiye
E-mail: anildurmusahmet@gmail.com

Başvuru/Submitted: 10.06.2022

Kabul/Accepted: 30.09.2022

Atf/Citation: Durmuşahmet, A. (2022). Gözetim akışı: Byung-Chul Han'ın disiplin toplumu eleştirisi olarak performans toplumu ve kültürel iklimlendirme. *4. Boyut Journal of Media and Cultural Studies - 4. Boyut Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 20, 57–75.
<https://doi.org/10.26650/4boyut.2022.003>

ÖZ

Kültür ile iktidar arasındaki ilişkiyi ele alan son dönemin önemli filozof ve teorisyenlerinden biri olan Byung-Chul Han, disiplin toplumunu revize etmektedir. Bu işlemini özellikle performans ve şeffaflık kavramları üzerine şekillendiren Han, Foucault'ya yakın bir tutum izlemektedir. Foucault, dispozitif dediği kavramlar aracılığıyla iktidarların özneyi inşa ettiklerini, bu inşa sürecinin özneye deneyimler aracılığıyla kazandırıldığını düşünmektedir. Dispozitifler geç kapitalist toplumlarda özneliği anlamlı kılmamanın reçetesi olarak önem kazanırken, farklı teorisyenlerin toplumsal okumalarında kendilerine kılavuz edindikleri araçlar olarak değerlendirilmektedirler. Han, çalışmalarında kendine dispozitif olarak gözetimi, iktidar tekniği olarak ise performans ve şeffaflığı seçmektedir. Çalışmada nitel araştırma yöntemleri içinde değerlendirilen yorumsamacı teknik benimsenerek, Han'ın disiplin toplumu üzerinde gerçekleştirdiği revizyon, iktidarın özne üzerinde uyguladığı kültürel iklimlendirme bağlamında tartışılacaktır. Politika ve psikolojinin kesişimiyle ortaya çıkan politik psikoloji içerisinde kültür, iktidarlar tarafından toplum üzerinde bir iklim etkisi görmektedir. İdeolojiler, karşılaşma anları aracılığıyla bir iklimlendirme ile öznelere geçmekte ve etkileşim ile yayılım göstermektedir. Çalışma kapsamında gözetim akışını içerimleyen sosyal medyadaki ana sayfa, ideolojilerin yayılarak kültürel iklimlendirmenin gerçekleştirilmesi için oldukça sağlıklı mekanlar olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada elde edilen verilere göre post-modern toplum içinde iktidarlar artık gözetim paradigmasını büyük ölçüde disiplinden performansla dönüştürmüşlerdir. Böylelikle iktidarlar sadece bedeni rehabilite etmeyi değil, zihinleri kontrol etmeyi; bireyin yorulmasına karşın performansına devam etmesini güdüleyen ve böylelikle, mutlu öznelerin olduğuna yönelik inancı diri tutan, acılarını bastırması; palyatif bir toplum inşa etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Byung-Chul Han, Performans, Kültür, Psikanaliz, Gözetim

ABSTRACT

Byung-Chul Han, one of the most influential philosophers and theorists of recent times, discusses the relationship between culture and power and revises the concept of disciplinary society. Grounding this revision on the concepts of performance and transparency in particular, Han has followed an approach close to that of Foucault. According to Foucault, the powers construct the subject through the concepts he calls dispositive, and this construction is inured to the subject through experiences. While dispositives gain importance as a recipe for making subjectivity meaningful in late capitalist societies, they are utilized by different theorists in their social readings as guiding tools. Han chooses the concept of surveillance as a dispositive in his works,

while he prefers the concepts of performance and transparency as a power technique. The study aims to discuss Han's revision of the concept of disciplinary society within the context of the cultural acclimatization applied by powers on the subject, using the interpretivist technique from qualitative research methods. According to political psychology, which has sprung from the intersection of politics and psychology, culture is functionalized by powers to exert an acclimatization effect on society. Ideologies pass to the subjects through the acclimatization that occurs at the moments of encounter and spread through the interaction. In the context of this study, the timeline on social media, which implicates surveillance flow, is considered a suitable place for cultural acclimatization to be carried out by spreading ideologies. According to the data obtained in the study, in today's post-modern society, the powers have primarily switched to a performance-based paradigm from a discipline-based one. Powers build a palliative society that has repressed its sufferings, that aims not only to rehabilitate the bodies but also to control the minds, that encourages the individual to continue their performance despite getting tired, and thus a society that keeps the belief alive that there are happy subjects.

Keywords: Byung-Chul Han, Performance Society, Culture, Psychoanalysis, Surveillance

Extended Abstract

Byung-Chul Han, a thinker who deals with today's cultural changes, just as Foucault dealt with cultural climate changes, interprets the society in his various texts through the surveillance dispositive in particular. According to Foucault, the concept of dispositive marks strategies on the way to the subject, which is built through subjective experiences. Dispositive is everything that captures, determines, models, and controls a living being, in other words, everything that constructs the living being in the name of the power. According to Han, the task of the surveillance dispositive (function of building the culture) is still valid. The body-controlling, disciplinary technologies developed in the 20th century to ensure the security of society have now turned into transparentizing technologies that allow a society to feel free. Han, who defines the 21st-century society as a performance or fatigue society, interprets the new social dynamics with his concepts. Han points out a new cultural process in particular that has emerged around developing technologies.

Psychoanalysis has a place in the revision of the concept of disciplinary society carried out by Han. Psychoanalysis deals with individuals on an individual basis. Its field comprises the interactions of individuals with society. In Han's approach, too, the person in a flow is in a relationship with society. It provides information both to society and power and is in a relationship with all kinds of available information. The subject, who is in a constant state of performance, experiences certain periods rise and fall, and this process causes the power to make some changes in the flow of the subject. This is where the historicist hegemony of psychoanalysis comes into play.

In summary, the power, namely the order, has changed its abode. It is in society, in the flow. It determines its ideal through democratic voting. At least, the neoliberal subject is asked to understand the power as such. This psycho-political power technique, as named by Chul Han, is an important indicator showing that the Foucauldian power technique has become obsolete. Now negativity has been replaced by positivity, i.e., "liking." Normality is being shaped in line with the general mentality of the subjects making up society. Most importantly,

punishment and treatment have passed into a different dimension and started to take place within the mind. In this aspect, the flow is ideological.

Ideologies are abstract structures that mark the general in terms of their social and political functions. Care is taken that it does not mark the concrete so that a broader mass can be built. The abstraction on the power's side can create spaces where it can manifest itself in the daily life of the subjects. Thus, there is an opportunity for discourse to be experienced. Although ideologies constantly change depending on social, political, or technological developments, they are also stable, and a transition to flexible practices can be achieved only in variable social issues. Individuals can realize themselves as long as they establish a relationship with society, and such a situation is always open to manipulation. Micro-power comes into play once the individual establishes a relationship with the social. Moreover, culture is manipulative, and the powers shape it. And power, according to Chul Han, is a highly complex concept that cannot be agreed upon. Capitalism and power, which have evolved toward a flexible and distributed structure after wars, have similarly liberated the culture from its sharpness. Even popular culture is now inclined to change much faster compared to the past. Especially nowadays, the fresh content of the morning can become stale content by the evening. Cultural codes might have already changed when we come across them again.

At the other pole of the strong faith in the democratic process, micro- and macro-powers utilize "big data" to quantify qualitative data and, using such data, share content with the public in advertising, public relations processes, as well as at the decision-making stages of political processes. On the other hand, powers no longer merely build and construct subjects but also use their mind as a space for their campaigns. Data collected from shares in the timeline is reflected again to persuade the subject to spread "their opinions" around them. As this is wanted by the subject themselves, the process operates through democratic decision-making. As a result of the study, it is seen that in today's post-modern society, the powers have switched from a discipline-based paradigm to a performance-based surveillance one. The powers now build a complacent palliative society that has repressed its sufferings, that aims not only to rehabilitate the bodies but also to control the minds, and that comprises happy subjects who continue their performance despite getting tired. Byung Chul Han discusses these power techniques through similar but ultimately different themes.

Giriş

İktidar ve kültür arasındaki ilişkiyi ele alan isimlerden biri olan Michel Foucault, çalışmalarında iktidarın dispozitifler¹ aracılığıyla farklı zamanlarda kültür üzerinde nasıl değişime neden olduğunu ele alır. Onun yaklaşımında tek bir iktidar (egemen) yoktur; mikro ve makro düzeyde birçok iktidar vardır ve dispozitifler aracılığıyla kültüre sirayet ederek güç elde etmektedirler. Bu dispozitiflerden biri olarak gözetim hem bir kültür kurucu hem de bir episteme olarak kabul edilmektedir. En indirgemeci haliyle bilgiyi işaretleyen episteme, *Kelimeler ve Şeyler* (2001) metninde Foucault tarafından mekân ile bir tutulmuş, bilinci oluşturan süreç olarak ifade edilmiştir. Delilik, cinsellik, hapsolme vb. kavramların her biri dispozitif olarak toplumda bir kültür oluşturmuş², bu kültürü oluştururken de toplum içerisinde kendilerini bir episteme olarak topluma nakşetmiş, normal olmayan/normal dışı aracılığıyla kendisini bir diğer ifadeyle normali, olması gerekeni işaret etmişlerdir. Bu sebeple dispozitifler ele alınan zamana, topluma göre değerlendirilmelidirler. Çünkü tıpkı kültür gibi dispozitiflerde sürekli bir akışkanlık halinde geçmişten bugüne kimi zaman küçük, kimi zaman büyük değişimler geçirebilir. Burada Foucault'nun iktidarı ele alırken bir kurum ya da form yerine ısrarla etkileşim ve etki mekanizmasından söz etmesinin nedeni de anlaşılır hale gelmektedir. İktidar her yerdedir, çünkü iktidar iletişim pratiklerinin içinde saklıdır. Foucault'ya benzer biçimde çalışmanın esas konusu olan Byung-Chul Han'da bir dispozitifin kurduğu özneleri ve bu öznelerin iktidarını ele almaktadır. Han için iktidar karmaşık bir kavramdır ve bu yüzden özneyle iktidarın ilişkisini anlamak için dispozitive ihtiyaç duyulmaktadır. Onun Foucault'dan temel farkı, çalışmalarındaki tema değişmekle birlikte tercih ettiği dispozitif, gözetim olarak çoğu kez sabit kalmasıdır. Çalışma kapsamında yorumsamacı yaklaşım bağlamında Han'ın disiplin toplumu üzerinde gerçekleştirdiği revizyon, iktidarın özne üzerinde uyguladığı politik psikolojik kültürel iklimlendirme bağlamında tartışılacaktır. Politika ve psikolojinin ortak noktalarından hareket eden bir bilim olarak politik psikolojide iktidarların toplum üzerinde kültür aracılığıyla bir iklim oluşturduklarından ve özneleri bu sayede inşa edebildikleri görüşü hakimdir.

- 1 Georges Canguilhem ve Jean Hyppolite'ten bir ilhamla geliştirilen bu kavram, Hyppolite'in Hegel'de görülen dinin tarihsel işleyişi fikrinin diğer düşünce ve egzersizlere aktarılması şeklinde kendini göstermiştir (Crano, 2020). 70'li yıllardan itibaren Foucault ile özdeşleşmiş olan kavram, Deleuze için Foucault'nun metinlerinde kendini farklı biçimlerde gösteren içeriğin kilididir. Agamben için dispozitif, kavramın ortaya çıkış noktasıyla birlikte değerlendirilerek sadece Foucault'yu anlamanın değil, geç kapitalist toplumlarda özneliği anlamlı kılmanın reçetesi olarak kendine yer edinmiştir. Dispozitif, yaşayan varlığı yakalayan, belirleyen, modelleyen, denetleyen bir diğer ifadeyle yaşayan varlığı iktidar için kuran her şeydir. Bu sebeple de Foucault'nun hemen her eserinin temasında bir dispozitif yer alır. Bir metninde cinsellik, diğerinde hapisane iktidarın özneleri inşa ettiği dispozitifler, mekanlardır. Yirmi birinci yüzyıl ile kavram, aşkın bir hale bürünmüş ve medya, güvenlik, gözetim, sanat, sanat tarihi, eğitim, ekonomi ve şehir çalışmalarını da içerecek şekilde genişlemiştir. Bu nokta itibariyle dispozitif, bir ikna politikası üreten her şey için kullanılabilir duruma gelmiştir (Deleuze, 2019 [1986]).
- 2 Foucault'nun farklı metinlerinde ele aldığı dispozitifler ve bunlara bağlı olarak gelişen öznel deneyimler şu şekildedir: *Kelimeler ve Şeyler* metninde, yaşam, deneyim, emek ve dil Batının yakın tarihinde farklı dönemlerde, farklı öznel deneyimler ile özneyi kurmuştur (2001); *Hapishanenin Doğuşu*, suç eğiliminin, mahkumiyetin ve kimliğin (1992b); *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi* metninde, akıl hastalığının kimlik ve özne üzerindeki etkisi (1992a) ve Cinselliğin Tarihi metninde cinselliğin deneyimi (2007).

Toplumsal gerçeklerin, doğal gerçekler ile bir ele alınamayacağını savunan yorumsamacı yaklaşım (hermenötik), toplumların kültürel ve toplumsal ilişkiler aracılığıyla anlam kazandığını dolayısıyla doğa gibi durağan kurallarının olamayacağını sürekli bir ivme ile hareket edeceğini öne sürmektedir. Anlamı yaratan ve kendi dünyalarını sürekli olarak anlamlandıran toplumsal varlıklar olarak tanımlanan insanlar adına değerler toplumsal yaşamın bütünleşik bir parçası olarak kabul edilmektedir. Neuman (2014: 130-140), sosyal bilimlerin amacının nedensellik ilişkilerini açıklamaktan ziyade, insanların anlamı nasıl ürettiklerini keşfetmeyi, toplumsal yaşam ve eylemleri anlamayı ve yorumlamayı sağlayan bir yaklaşım olarak açıklar. Neuman'a göre sağlıklı bir tartışma için kavramın yorumlanabilmesi ve bu yorumun çıkış noktası seçilmesi önemlidir. Çalışmada insanların deneyimleyerek ve algılayarak anlamlandırmaya çalıştığı toplumsal gerçeklik ve bir dispozitif olarak kabul edilen gözetim, politik psikolojiden türetilen kültürel iklimlendirme temaları bağlamında ele alınarak Chul Han'ın disiplin toplumu için gerçekleştirdiği revizyon ele alınacaktır. Chul Han'ın yaklaşımının politik psikoloji bağlamında ele alınması sebebiyle literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılan bu çalışmanın alana bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Chul Han'ın Disiplin Toplumu Revizyonu

Byung-Chul Han için yirmi birinci yüzyılın geç kapitalist toplumunda³ kültürel iklim değişimleri gözetimin çevresinde ve gözetimle birlikte şekillenmektedir. Han'a göre gözetim dispozitifinin görevi bir diğer ifadeyle kültürü kurma işlevi halen devam etmektedir (2022). Yirminci yüzyılda toplumun güvenliğini sağlamak amaçlı gelişen, bedeni kontrol eden disiplinli teknolojiler bugün, toplumun kendini özgür hissetmesini sağlayan şeffaflaştırma teknolojilerine dönüşmüştür⁴. Yirmi birinci yüzyıl toplumunun bir performans ya da

3 Yirmi birinci yüzyıl için geç kapitalist toplum ifadesi sıklıkla neoliberal toplum ile kullanılmaktadır. Neoliberalizm çoğunlukla serbest piyasa ekonomisi olarak anlaşılırken ünlü çalışmalarında (*Dünyanın Yeni Akli – Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*) Pierre Dardot ve Christian Laval'a göre (2018) bu tam olarak doğru değildir. Neoliberalizm piyasayı çoklu aktör ve stratejilerle inşa ederken sınırsızca genişleyen bir piyasayı ortaya koyar. Bu yaklaşımla Dardot ve Laval neoliberalizmi bir iktisadi modelden ziyade akılla ilişkilendirir. Neoliberal akıl, piyasayı inşa ederken bedeni, zihni, ilişkileri vb. birçok durumu piyasa içine dahil ederek genişletir. Çalışmanın öznesi olan Byung-Chul Han tüm eserlerinde neoliberalizmin bu politik-iktisadi yönünü felsefi ve kültürel çalışmalar ekseninde ele almaktadır. *Psikopolitika* metni "*Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*" alt başlığını taşıması tesadüfi değildir. Biyopolitikanın yetersiz kaldığı düşüncesini temelinde tutan Psikopolitika neoliberal düzenin karmaşası içinde öznedeki yürütülen yeni öznel deneyim sürecini sosyal medya vb. teknolojiler ve bunların günlük hayat pratiklerine yansımaları ele almaktadır. Bir rasyonalite olarak neoliberalizm rekabet normlarını, eğitim, sağlık ve hatta insan psikolojisine dek genişletmiştir ve bu yaşamın her alanında yeni öznellik inşalarına neden olmaktadır.

4 Bu değişimin temelinde yer alan neoliberal iktidar ve özneye geçişten söz etmek gerekirse; üretimin önemli olduğu dönem neoliberalizmle birlikte yerini tüketim ve performansa bırakmıştır. Sürekli bir performans gerekliliği öznedeki süregelen bir kaygıya neden olurken iktidar kanadında da bazı değişimlerin yaşanmasını gerekli kılmıştır. Artık iktidar öznelerini Foucaultcu kapatma mekanları ile, ya da normal olmayan üzerinden tanımladığı normaller ile, kısacası biyopolitik öznel deneyimler aracılığıyla kuramaz. Bunun sebebi neoliberal rasyonalitenin politika, özgürlük, eşitsizlik gibi konularda büyük dönüşümler yaşatmış olmasından kaynaklanır. Rekabet bu dönem eşitsizliğin garantörü haline gelirken bir girişimci, yatırımcı ve şirket olarak "homo economicus" ortaya çıkmıştır. Esnek üretim, hızlı tüketim ve sürekli performans yeni dönemin yorgun ama "özgür" öznelerini ortaya çıkarmıştır (Coşkun, 2019).

yorgunluk toplumu olduğunu ifade eden Han'ın bu görüşü Foucault'nun disiplin toplumu, Deleuze'nin ise kontrol toplumu tanımlamalarının yeni toplumsal dinamikleri tanımlamakta yetersiz kaldığının bir göstergesidir. Han özellikle gelişen teknolojiler ekseninde ortaya çıkan yeni bir kültürel süreç işaret etmektedir. İktidarların yegâne amacı artık bedeni disipline tabi tutmak, öznenin kendini sürekli gözetleniyormuş gibi hissettirmek, akıl sağlığının yerinde olduğunu kanıtlaması yerine zihne yerleşme amacıyla bir çeşit zihin okuma/ yönlendirme teknolojisine geçiş sağlamaktır. Bunun için uzun soluklu bir güvenleştirme ve güvenleştirme protokolü süreci izlenmiş, bir gözetim kültürü inşa edilmiştir. Yeni gözetim kültüründe artık özneler sayısal verilere dönüşmüştür: Nitel olarak ifade edilen duygular, düşünceler, değerlerin her biri nicelleştirilmiş⁵, araçsallaştırılmıştır (Han, 2019, s. 67). Artık gözetim öznenin güvenliğini amaçlamak yerine, özneleri şeffaflaştırarak matematiksel verilere dönüştürmekte ve iktidarın güvende kalmasını amaçlamaktadır. Meta veriye dönüşen büyük veri (big data) özneyi gözetime bağımlı bir akışın içerisinde yer almaya mahkûm etmekte ve böylece özne için yeni bir kültürel iklim oluşturmaktadır. Eleştirel Teori'nin kültür endüstrisi, akıl tutulması, insanın tek boyutlulaşması gibi kavramlarla ifade ettiği geleneksel medya ile gerçekleşen iklimlendirmenin ardından bu kez toplumu oluşturan özneler global düzeyde, özgürlük ve hak elde etmiş olmanın getirdiği rahatlığın şeffaflığı altında yeni bir kültürel iklime kavuşmaktadır.

Han'a göre birey akışın içinde kalmaya mahkumdur, akış özgürlük, mutluluk ve maskesizlik sunmaktadır (2015; 2020c; 2022). Maskesiz bir rahatlık, akışın filtreleri ile pürüzsüzleşmekte, performans devam edebilmektedir. Artık disipline edilmesi için öznenin kurumlara ihtiyacı kalmamıştır⁶. İş yeri, hastane, hapishanenin disiplini ideolojilere bağlı ve bedenle sınırlıdır. Zihne gerekli disiplin ve kontrolü sağlaması uzun zamana ihtiyaç duyar. Oysa artık disiplin için spor ve güzellik salonları, psikoloji klinikleri, yoga merkezleri, bürolardan oluşan gökdelenler, alışveriş merkezleri, havaalanları ve bankalar bulunmaktadır (Han, 2015, s. 17). Esas iktidar mekanları ise görseelliğin ön planda tutulduğu sosyal medyadır. Sosyal medyadaki akış, özünde gözetim akışıdır ve bir teşhir merkezi, karşılıklı öznelerin gözetle(n)me ve iktidara kendi benliğini teslim etme alanı vazifesi görmektedir (Han, 2015). İktidarın, özneleri zamanla daha iyi tanınması, benliklerini yönlendirmesi bu gözetim akışından elde ettiği veriler sayesinde gerçek olmaktadır.

Yukarıdaki paragrafta kısaca bahsedilenler Han'ın disiplin toplumu için gerçekleştirdiği revizenin bir kısmını sunmaktadır. Kısaca Han bu revizyon ile Foucault'nun kapatma mekanlarında gerçekleşen disiplinci gözetimin mekanları aşmasını, kişinin günlük hayatının hemen her alanına kapsayacak şekilde genişlemesini, bir diğer ifadeyle kapatma

5 Chul Han'ın temel fikirlerinden bir tanesi iktidarın benlikleri nicel verilere dönüştürmesidir. *Nicelleştirilmiş benlik [Quantified Self]* konusu çalışmanın ileriki kısımlarında daha ayrıntılı şekilde ele alınmakla birlikte, kavrama yönelik birincil kaynak ve okuma için bkz. Byung-Chul Han, *Psikopolitika*, 2019: s. 67-8.

6 Michel Foucault gibi isimler disiplinin belli mikro iktidar kurumları aracılığıyla işlediğinden söz eder. Bu yaklaşıma göre kurumlar, insana bir deneyim sunar ve özel deneyim olarak isimlendirilen bu deneyimler özneyi kurar. Foucault için öznenin inşası için öznel deneyimi tanımlamak bunun içinde dispozitifi ele almak gerekir.

mekanlarından yaşam alanına geçişini ele almaktadır. Böyle bir revizyonun yaşanabilmesi için iktidar ve disiplinin negatif köklerinden ayrılarak olumlu bir biçime bürünmesi gerekmektedir.

Chul Han'ın Olumlu Disiplin Toplumu

Han için, geçmişin olumsuzluğu çağrıştıran kurumları yerlerini olumluluk mekanlarına bırakmıştır. İktidarı kuralcı, yasaklayan ve komuta veren (yap – yapma) negatif bir biçimde işaretleyen Foucault⁷ vb. isimlerden tamamen ayrılan Han'a göre yeni disiplin düzeninde eylem ön plandadır. Olumlu disiplin toplumunda normal ile normal dışı arasında biri olmak öznenin eylem tercihlerine sunulmuştur. Klasik disiplin toplumunda öznelerin böyle hakkı bulunmamaktadır. Fakat burada Han'a göre bir sorun bulunmaktadır: İktidar düşünce alanına etki edebilme yetisine sahip değildir; bunun yerine maskeler aracılığıyla disiplini bir simülasyon olarak kurgulayabilmektedir. Oysa disiplinin yeni hali olarak sosyal medya akışı ya da çalışma kapsamındaki ifadeyle gözetim akışında en önemli etmen maskelerin kenara itilmesi olarak görülmektedir. Burada önemli olan performansın kendisidir. Maske, artık yüze değil ruha, zihne takılmaktadır. “Herkes mutlu, sen neden mutlu değilsin?”, “Çevreyi umursamıyor musun?”, “Spor yapmıyor musun?”, “Vegan değil misin?”, vb. sorular insanın bedenini değil; zihnine etki eden, zihni kontrol etmeyi amaçlayan ve var olan kültürün politize edildiği hem politik hem psikolojik sorulardır. Özne sürekli olarak bunlarla iç içe bir savaş vermek zorundadır. Negatif ile ilişkili *yap – yapma* yerini *yapabilirsin*'in olumluluğuna ve kişiye temelden sunulan bir tercih hakkına bırakır.

Han için artık, disiplin ve kontrol toplumu gibi negatif ve terbiye temelli toplum dinamiklerinin yerini yorgun ama halinden memnun olumlu – pozitif performans toplumu almıştır. Bu değişim, beraberinde bir paradigma değişimini de getirmektedir: *Toplumsal bilinçdışının* yeniden kurgulanması gerekmektedir (2015, s. 18). Fakat Han burada disiplin toplumunda gerçekleştirdiği revizyonun ikircikli bir görünüme sahip olmasına neden olur. Han, geç kapitalist toplumu ele aldığı hemen her metninde disiplinin negatif çehresini dönüştürmesinden söz eder. Metinlerinin çoğunda psikanalizden az da olsa yararlanan Han, 2019 tarihinde yayınlanan *Kapitalismus und Todestrieb [Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü]* metninde psikanalizi metnin temeline yerleştirmiştir. İkircikli görünüm burada ortaya çıkmaktadır. Psikanaliz tek tek öznelere ilgilenebilir ve çalışma alanı öznenin toplumla olan ilişkisidir (McGowan, 2018, s. 19). Han'ın yaklaşımında da (gözetim) akış(ı) içerisindeki insan toplumla ilişki halindedir. Hem topluma ve iktidara enformasyon sağlamak hem de var olan her türden enformasyonla ilişki halindedir. Sürekli performans halindeki özne belli dönemler düşüş ve yükselme yaşar; süreç iktidarın öznenin akışında bazı değişimler yapmasına neden olur. Psikanalizin tarihselci hegemonyası ve ikircikli noktada burada devreye girmektedir. Psikanaliz iyi ve iyi toplumu

7 Negatif iktidar ifadesi, Han'ın neoliberal iktidarı olumlu-pozitif olarak işaretlemesi ve bu sebeple daha önceki iktidar biçim ve yorumlarının bu bağlam içerisinde değerlendirilemeyeceğine yaptığı vurgudan hareketle kullanılmaktadır.

reddeder. “Bireysel arzular ne kadar farklı olursa olsun, bir parça tavizle tüm arzuların birbiri ile uzlaştırılabileceği farz edilebilir”, bu sebeple psikanalizin perspektifinde iyiye yer yoktur (McGowan, 2018, s. 20). “Psikanaliz açısından iyi, gerçekleştirilmesi olanaksız bir ideal değil, tutarlı ve sürdürülebilir bir politikayı yönlendirme becerisinden yoksun bir aldatmacadır” (McGowan, 2018, s. 22). Peki Han nasıl oluyor da hem psikanalizden yararlanıyor hem de hemen her metninde yeni gözetimin özne üzerindeki olumlu kimyasından söz edebiliyor? Normal şartlar altında “iyi” ve “iyi toplum” olumlu bir işaretlemeye sahiptir. Han ya da benzer görüşlerde ise olumluluk bir görüntüden ibarettir. Emir kipleri yerlerini üstü örtülü biçimde buyurganlığını devam ettiren tavsiyelere dönüşür. Söylem olumludur fakat iyi’den gerçek anlamıyla söz edebilmek mümkün değildir. Like/Beğen butonu, Han’un performans toplumunun etki mekanizmasıdır. Like/Beğen sayısı arttıkça özne performansını devam ettirmektedir ya da akışın içinde daimî paylaşımda bulunmayan özneler için düşünecek olursak, bu özneleri akışlarını düzenlemek için bir işaretir. Akışlarında like/beğen oranı yüksek profiller görmeleri kendilerini bu doğrultuda yönlendirmelerini sağlamaktadır. Buradan hareketle bu butonlar iktidarın simgesel ikonları olarak okunabilir: Toplum tarafından onaylanmış, desteklenmişlerdir. İşte Han’ın ikircikli görünümü burada psikanalitik perspektif ile uyumlu hale gelerek pürüzleri ortadan kaldırmaktadır. Han’ın olumlu – pozitif toplumu bir tiyatroyu çağırıştırır. İktidarın, hatta toplumun kendi içinde inşa ettiği iktidarın, özneyi olumlu bir iklime yükseltmesi ve negatif olanı göz ardı etmesidir söz konusu olan. Gözetim toplumunun klasik yaklaşımı ile ifade edecek olursak, bu paylaşımlar “normal”dir.

Toparlayacak olursak, iktidar yeni düzende kendini kapatma mekanlarında sıkıştıran negatif yapısından kurtularak yaşam alanlarının tümüne sirayet etmeye başlayarak toplumun içine sızmaya başlamış, akışın içinde kendini bedenlemekte ve demokratik kurallara da uygun bir biçimde sürekli akış içinde oy kullanarak ve kullandırarak yeni idealini kendi içinde belirlemektedir. En azından neoliberal öznenin bu şekilde anlaması/yorumlaması istenmektedir. Bu Chul Han’ın psikopolitik iktidar tekniği olarak isimlendirdiği ve Foucaultcu biyopolitikanın geride kaldığını⁸ gösteren önemli bir belirteçtir. Artık olumsuzluk yerini olumluluğa, beğen’meye bırakmıştır. Normallik, toplumu oluşturan öznelerin genel fikri yönünde şekillendirilmektedir ve en önemlisi ceza, tedavi boyut değiştirmiş zihnin içinde yer almaya başlamıştır (Han, 2019, s. 21-43; 2020c, s. 23-6; 2020a, s. 4-9; 2021a, s. 39-42). Aslında düzen aynı şekilde devam etmektedir, yalnızca görünümelerde değişim yaşanmakta,

8 Han, Foucault’nun Hapishanenin Doğuşu metninde disiplin toplumunu yeteri kadar yansıtmadığını düşünerek neoliberal yönetimleri incelemeye yönelik çalışmalar yaptığını ifade ederken, neoliberal yönetimi yeterince iyi ele alamayışının nedeni olarak nüfus ve biyopolitika kavramlarına aşırı anlam yüklemesini gösterir (2019, s. 31). Peki Han’a göre biyopolitika neden neoliberal iktidarı çözümlmek için yeterli bir kavram ya da pratik değildir? 1978-79 derslerinde Foucault kendisi esas soruna değinmeden işlerin gidişatıyla ilgili olarak biyopolitikadan ziyade neoliberalizmden söz ettiğinden bahseder. Han için Foucault’nun neoliberal dönem içerisinde biyopolitika çalışmayı devam ettirememesinin sebebi iktidarın artık bu tekniği kullanmıyor oluşudur. Neoliberal iktidarın biyopolitika bağlamında kullandığı ya da kullanabildiği tek uygulama muhtemelen biyometri dir. Biyometri, neoliberal iktidarın takip – kontrol sisteminin temelidir. Bunun haricinde neoliberal iktidarın esas meselesi zihin üzerinedir.

“estetik”, “eşitlikçi” ve “çoğulcu” bir yapıya kavuşmaktadır. Özgürlük olarak sunulan akış, gözetimin bizzat kendisine dönüşmektedir; normal olarak belirlenen güzellik, düşünce vb. eylem durum ve olguların dışındaki kişileri kendileri ile baş başa normalleşmeye zorlamaktadır. Artık tedavi, reçete, formül, egzersiz, eğitim her “şey” akışın içinde yer almaktadır (Han, 2019, s. 9-14; 2020e, s. 76-7, 80, 82-5, 119-20).

Özgürlük üzerine düşünce çoğu zaman sınırlar dahil edildiğinde karışmaktadır. Oysa özgürlük o sınırları koyan şeyin kendisidir: Varlığın özgürlüğünü sınır koyma eylemi doğrulamaktadır (McGowan, 2018, s. 411). Han’a göre çalışma kapsamında gözetim akışı olarak adlandırılan tüm gözetim faaliyetleri ama özellikle de sosyal medya tam olarak bu eylemi sağlamaktadır. Like/Beğen, Follow/Takip Et hakkı ya da Share/Paylaş butonuna basma hakkı öznenin kendisine sunulmaktadır. Bir diğer ifadeyle direnme ve isyan hakkı öznenin elindedir ve öznelere için bu özgürlükle eşdeğer gözükmektedir. Burada da bir iktidar tekniği daha göze çarpmaktadır: İdeolojilerin etkileri öznelere “nelerin olanaklı görüneceğine ilişkin kısıtlamalar getirmektedir”; bu nedenle çağdaş ideolojilerde kapitalizm öznelere imkân ufkunu kendisi için kurmaktadır (McGowan, 2018, s. 334-5). Böylece akışta yaşam devam eder. Meşhur an’ı yaşamak artık akışta yaşamaktır. Bu özellikle politik psikolojide yer alan kültürel iklimlendirme ile ilişkilidir.

Kültürel İklimde Değişim

Politika ve psikoloji arasındaki ilişkiye tarihte pek çok kez değinilmiştir ama özellikle Freud’un bilinçdışını keşfi ve felsefeyle de bağlantılı psikolojik metodu olan psikanaliz, söz konusu ilişkiyi daha da güçlendirmiştir. Theodor Adorno ve Louis Althusser gibi Marksist düşünürler öznelüğün karmaşık yapısını çözümlenmek adına psikanalize; Erich Fromm ve Wilhelm Reich gibi psikanalistler ise psikanalitik pratiğin acı keşfini toplumsala, tarihsel önemini ele alabilmek için Marksist temelli politikaya yönelmişlerdir (McGowan, 2018, s. 15). Eleştirel Teori ve Harold Lasswell’in çalışmaları ile politika ve psikolojinin kesişiminde yer alan bu disiplinlerarası çalışmalar bir kimlik kazanmış ve politik psikoloji bilimini ortaya çıkmıştır. Bu bilim, özellikle toplumların entelektüel alanlarını bir diğer ifadeyle kültürel içerikleri ile ilişkili olduğu için dinamik bir biçimde çağdaş sosyal bilimlerin hemen her biri ile uyum içinde çalışmaktadır. Çalışma kapsamında burada politik psikolojinin özellikle bir yönünün üzerinde durulması hedeflenmiştir: iktidarın kültür aracılığı toplum üzerinde gerçekleştirdiği yönlendirmeler. Çalışma kapsamında bu yönlendirmelerden kültürel iklimlendirmeler olarak söz edilecektir. Tarihsel materyalizm ile de bağlantılı olacak şekilde kültürel iklimlendirme kavramı makro ve mikro iktidarların toplumu ve öznelere belli doğrultuda yönlendirdiği, toplumda var olan politik ve psikolojik iklimleri kültür ve kültür endüstrisi aracılığıyla dönüştürmesine işaret etmektedir. Kavram kültürün iktidar çevreleri tarafından yapılandırıldığına dikkat çekmektedir. Bu pratik süreci ele almak için politik psikoloji, özellikle politik psikanalizden yararlanılacak, ardından Byung-Chul Han’ın toplum tasavvuru üzerine bir kritik yürütülecektir.

Psikanalizi diğer psikolojik yöntemlerden ayıran betimsel tavrı bir diğer ifadeyle buyurgan olmayışı öznenin ve içinde bulunduğu toplumun bilinçdışı hakikatinin keşfi konusunda yardımcı olmaktadır. Lacan'ın deyiimiyle psikanaliz, özne ve burada ele alındığı şekliyle topluma “*ben buy[muş]um*” dedirten bir karşılaşma sürecidir (McGowan, 2018, s. 18). Psikanaliz, baskıcı liderlerin çözümlenmesi, toplumsal travma, yas ve zaferlerin etkileri konusunda politik psikoloji aracılığıyla politikaya büyük fayda sağlamaktadır (Frosh, 1999; 2005). Ama özellikle kitle psikolojisi noktasında psikanaliz oldukça işlevsel bir alan sağlar. Kitle psikolojisinin politik psikoloji kapsamında incelenmesi ideoloji ile ama özellikle özneye sunduğu öznel deneyim ile ilişkilidir. Çalışmanın ilerleyen kısmında belirli temalar üzerinden bu deneyim ele alınacaktır. İlk olarak ideolojiyi Han'ın da üzerinde durmaya çalıştığı gibi tarihin hızı bağlamında ele almak yerinde olacaktır. İdeolojiler, büyük ölçüde özneler tarafından edinilen, yayılan; iktidarların tabiye alanını genişletme yollarıdır. Bu nedenle, en azından hem kavram tarihinde hem de çağdaş sosyal bilimlerde, ideolojinin çoğaltılmasında söylemin temel bir rolü bulunur. Söylemler inancın oluşması için, toplumsal alanda kendine yer bulabilmesi için iktidarın elindeki en önemli araçtır (Van Dijk, 2015). Dispozitif üzerinden söylemi ele alacak olursak; söylem aracılığıyla önce tekil olarak insan ve ardından kitlesel olarak toplum özne olarak inşa edilmeye başlanmaktadır. Dispozitifin başarısı söyleme bağlıdır.

İdeolojiler, sosyal ve politik işlevleri bakımından geneli işaretleyen soyut yapılardır. İdeolojilerin içinde somut işaretleyici olmamasına özellikle dikkat edilir ki daha geniş bir kitle inşa edilebilsin. İktidar kanadındaki bu soyutluk, öznelerin günlük yaşamında kendini bedenleyecek alanlar yaratabilmektedir. Böylece söylem deneyimlenebilme imkanını elde eder. İdeoloji sosyal, politik veya teknolojik gelişmelere bağlı olarak sürekli değişmekte ama aynı zamanda da istikrarlı kalabilmektedir; sadece değişken sosyal konularda esnek uygulamalara geçiş sağlanabilir. Özellikle soğuk savaşın ardından hızla internetle kuşanan dünyada ideolojiler belli ölçülerde daha esnek-esnetilebilir hale gelmeye mecbur kalmıştır (Van Dijk, 2015). En tutucu ideolojiler dahi bu hızlı yeni dünyaya adapte olmak ya da aksinde unutulmak durumunda kalmıştır.

Modern teknoloji yukarıda da üzerinde durulduğu gibi iktidarın şekil ve boyut değiştirmesine neden olmuş, yeni iktidar tekniklerini ortaya çıkarmıştır. Artık disipline eden bir iktidar teknolojisinin dönemi değildir. Artık üstünde uzlaşmaya varılamayan şekle ya da forma sahip olmayan karmaşık bir iktidarın devrini yaşamaktayız (Han, 2020, s. 7,9). İlginç şekilde bu dönemde yine en eski iktidar teknolojilerinden biri olan ama bu kez yalnızca bir iktidar buyruğunu ya da mikro iktidar aracılığıyla özneye yaşatılan bir deneyimi içermek yerine toplumun kendi içinden çıkan daha ılımlı ve olumlu bir iktidar teknolojisi olarak söylem öne çıkmaktadır. Post-modern birçok düşünürün yakın geçmişte tarihin sonuna işaret etme nedeni, iktidar teknolojilerinin yeni nesillere ulaşamamasına yönelik korkudur. Han için bu tarihin hızı ile ilişkilendirilmektedir (2020e, s. 31-7). Teknolojide yaşanan hızlı değişim tarihe, kültüre, topluma da sirayet etmiştir. Artık özneler buyrukların peşinden gitmek yerine akışta kendini gerçekleştirmenin arayışındadır. Çünkü özneler edilgen olmanın ötesinde etken, üreten bir konuma yükselmişlerdir. Honneth (2004) kendini gerçekleştirme noktasında

bireysel özerkliğe dikkat çekerken Han'ın da üzerinde ısrarla durduğu bir manipüle edilme durumuna değinmektedir. Birey, toplum ile ilişki kurdukça burada var olan kültür aracılığıyla kendini inşa edebilir ve böyle bir durum iki açıdan özneyi manipülasyona açık hale getirmektedir: ilk olarak toplumla karşılaşma anının kendisi iktidarla yani manipülasyonla karşılaşma anıdır, ikinci olarak ise öznenin kendi inşasını gerçekleştirmesine aracılık eden kültüre son şeklini zaten iktidarlar kazandırmaktadır.

Savaşların ardından esnek ve dağınık bir yola doğru evrilme yaşayan kapitalizm ve iktidar, kültürü de benzer bir şekilde keskinliklerinden kurtarır, artık popüler kültür dahi geçmişe oranla çok daha hızlı değişmeye açıktır. Özellikle günümüzde sabahın taze içeriği akşamın bayatlamış içeriğine; kültürel kodlar ise çoktan başka biçime dönüşebilmektedir. Daha yaşarken geçmişin bir parçası haline gelmek, şimdiki zamanın paradoksudur ve kültürü dönüştürmektedir (Han, 2020e, s. 47-52). Yirmi birinci yüzyıl kültür üzerinde büyük değişimlere neden olmuştur. Öncelikle iletişim ve enformasyon teknolojileri gelişmiş, dönüşmüş, içe katlanmıştır. Radyo ve televizyon, bilgisayar karşısında değer kaybetmiş ama podcast ve stream medyalar aracılığıyla farklı şekillerde yeniden popüler hale gelmişlerdir. Ev telefonları nostaljik aksesuarlara dönüşürken, cep telefonları bilgisayar ve tabletlerden daha güçlü multimedya araçlara dönüşmüş; gazete ve dergiler telefon ekranlarına sığmış hatta kullanıcılar üreticilerin kendisi haline gelmiştir. Honneth'in yorumunu bir kez daha ele alırsak, bireyin iktidar manipülasyonuna maruz kalması için gerekli temas, akıllı cihazlar birey eline aldığı anda başlamaktadır. Gözetim akışı kendini her yere yerleştirmeyi başarmıştır. Bu Arendt'in şu yorumuyla da yakından bağlantılıdır: “*İktidar, insanın sadece hareket etme ya da bir şeyler yapma yeteneğinden değil, aksine diğerleriyle güçlerini birleştirme ve onlarla uyumlu hareket etme yeteneğinden kaynaklanır*” (Arendt, *Vita Activa*, s. 194 akt. Han, 2020, s. 85). Buradan hareket edecek olursak akış kendi içinde bir iktidar alanına da esnek kapitalizm dahilinde kavuşmaktadır.

Esnek kapitalizmde, bireyler artık kapitalist üretime katılmaya zorlanırlar, onlar akışın temel kaynağı, büyük verinin önemli dişlileri haline gelmişlerdir ancak girişimciler veya ev sahipleri [host] gibi bir muamele görmedikleri için onlardan kendi yeteneklerini ve duygusal kaynaklarını bireyselleştirilmiş olarak gözüken akışın hizmetine (Hartmann ve Honneth, 2006, s. 45) sunmaya teşvik eder. Bireysel özerklikte herhangi bir belirgin artış, kamu ve özel alanlar arasındaki sınırların bulanıklaşması yeni disiplin gücünün yoğunlaşmasını temsil etmektedir. İktidar artık gerçekten her yerdedir. Van Dijk (2015), ideolojilerin grup üyeleri tarafından paylaşıldığını ifade eder. Bu sayede bir gruba tesir edebilen ideoloji, grubu oluşturan üyelerin günlük yaşamlarında, sosyal uygulamalarında, hayata, yaşama bakış açılarına da yansır. İdeolojinin bu yanı kültürel iklimlendirmenin işe yaraması için oldukça önemlidir. Çünkü kültürel iklim, grubu oluşturan öznelere her birinin diğer etkileşim gruplarına da tesir etmeye başlayacaktır. Burada kültürel iklimlendirmenin tamamen ideolojik ya da tamamen iktidar güdümlü haliyle bir ilerleme sağlayamayacağını da altını çizmek gerekir. Öznelere tekil ve grupların ortak inançlarından, sosyal ve bireysel tutum, koşul, özellik ve deneyimleri iklimi kabullenme, etkile(n)me açısından önem taşımaktadır. Burada sosyal ve kişisel biliş etkileşime girerek devreye girmektedir: Sosyal biliş, sosyal konular ve

sosyal uygulamalar hakkında kişisel olarak değişken görüşler de dahil olmak üzere kişisel bilgiyle ilişki içerisinde. Bir diğer ifadeyle deneyimin zihindeki karşılığı hem özneliğin hem de sosyalin birleşiminden ortaya çıkmaktadır.

Kültürel iklimlendirme, sadece ideolojiyle ve bu ideolojiye karşı geliştirilen tepki ile değil; öznel ve sosyal geçmişten gelen tüm deneyimler ile de ilişkilidir (Örneğin Gentner ve Stevens (1983); Johnson-Laird (1983)). Bu yüzden Chul Han'ın disiplin toplumuna yaptığı revizyonun, pratik anlamdaki gerçekliği Foucault vb. diğer öznel deneyim çalışmalarına oranla daha etkili olabilir. Çünkü çalışma kapsamında gözetim akışı olarak kavramlaştırılan ve hem tekil öznenin hem de grupların aynı anda etkin olabildiği sosyal medya güçlü bir ilişkisellik yaratmaktadır. Burada yüksek hızdaki etkileşim, aynı andalık kültürel iklimin yayılımını hızlandırmaktadır. Örnek olarak Facebook, Whatsapp gibi uygulamaların belli aralıklarla güncellediği kullanıcı sözleşmesinde şirketlerin veri kullanım alanı sürekli olarak gelişmektedir. Dahası Cambridge Analytica skandalı ile ortaya çıktığı üzere, kişiyi ikna etme noktasında bu verilerin kullanımı tarih boyunca yürütülen tüm propaganda ve manipülasyon çalışmalarından çok daha etkili ve başarılıdır. Ancak ne kadar uygulama ve hesapları silme kampanyaları düzenlense; ironik bir biçimde bu kampanya gözetim akışı içerisinde paylaşıp yüksek etkileşime girse dahi beklenen oranda bir silme ya da bu uygulamaların insanların gözünden düşmesi gerçekleşmemektedir (Amer ve Noujaim, 2019). Çünkü öznelere ve gruplara ne olursa olsun geçmiş deneyimleri onlara zarar gelemeyeceğini söylemeye devam etmektedir. Çoklu mikro iktidarların kültürel iklimi öznelere uyumlu bir karşılık bulmuştur.

Ali Akay, Foucault temelli iktidar ve direniş üzerine metninde özgürlüğün iktidarla karşılaşma anında saklı olduğunu ifade eder. Eğer tepki verme imkânı, direnme hakkı varsa, özgürlükten söz edilebilir. Bu yaklaşım bir kölenin efendisine gerekirse direnme hakkına sahip olabileceği şeklinde okunabilir ama Akay'ın sözünü ettiği direnme oldukça farklıdır. İlk olarak kölenin, efendisi yani iktidarı bir güç erkidir. Onun sahibidir. Genel anlamda özne bu iktidarla bir diğer ifadeyle makro düzeydeki iktidar ile ancak devletle karşı karşıya gelebilir. Akay'ın işaret ettiği iktidar mikro iktidar olarak evde, okulda, iş yerinde dahası akıllı telefonlardaki gözetim akışı ile daimî olarak karşılaştığımız iktidardır (2016). Eğer gerekli görürse özne telefonundan uygulamayı silebilmektedir. Fakat genel anlamda bu eylemi gerçekleştirmediği gözlemlenmektedir. Çünkü Chul Han'ın da hemen her metninde ifade ettiği gibi özne burada kendi olabildiğini düşünmekte, dahası özne bu durumu özgürlük olarak okumakta; mikro düzeydeki iktidarlara teslim ettiği veriyi umursamadan; her geçen gün daha kolay ikna olduğu kapitalist sistemin işleyişindeki küçük çarklardan birisi olduğunu fark etmeden ya da fark etse dahi umursamadan kalmaya devam etmektedir.

Şeffaflık ve Deneyim: Olumluluk Şiddeti

Şeffaflık ve şeffaflığın global bir iktidar tekniği olarak nasıl ele alındığı ve buna bağlı olarak öznelere nasıl bir deneyimi inşa ettiği hususu Chul Han'ın çalışmalarının merkezinde yer almaktadır. Sosyal ya da öznel düzeylerde edinilen deneyimler, toplumlardaki normatif

işaretleyicilerdir. Kişi yetişkinlik evresinde büyük oranda geçmiş deneyimlerinden hareket ederek birtakım kararlar almaktadır. Bu kararlar onun öznel ve sosyal deneyimlerinin yansımaları oluşturmaktadır. Honneth, sosyal yaşamdaki sınıfsal ayrımın kalıcı bir eşitsizliğe sembolikte olsa katkı sağladığını ifade eder (2007, s. 94). Sınıf kavramı akış içerisinde kendine çoğu zaman görünür anlamda yer bulamaz. Burada herkes üre-tüketici, emekçi olarak büyük veriye hizmet etmektedir. Bu şeffaflığa giden süreci hızlandırmaktadır; reel alandaki eşitsizlik, akışta görece ortadan kalkar. Herkes, psikopolitik tekniğin karşısında aynı oranda veriye dönüşmektedir. İktidar karşısında herkes, aynı oranda şeffaftır (Han, 2019).

Han, şeffaflığın ve olumluluğun yoğun kullanımının Baudrillard'a yaptığı referanslarla şiddete neden olduğunun üzerinde durmaktadır (2020d, s. 95-108). Olumluluk şiddeti olarak değerlendirilen bu durum sisteme içkindir, sistem tarafından var edilmektedir (Han, 2020d, s. 83-8). Aynı şiddet şeffaflıkta ise içkin olmaktan çok aşkın bir hal alır. Olumluluğun sürekliliği özneyi bu olumlu halin devam etmesini istemesiyle kendi içinde bir şiddete, şeffaflık ise dışarıdan bir etkiyle devamlılığa zorlanmaktadır. Han için bu şiddet daha sonra pornografik tiyatro kavramsallaştırması ile ilişkilendirilmektedir (2020a, s. 67-9). Pornografi anlamın, arzunun, gizemin kaybolduğu ama her şeyin alenileştiği bir apaçıklığa karşı yapılmış bir göndermedir. Aşırı olumluluğun veya şeffaflığın olduğu bir yerde şiddet kaçınılmazdır. Çünkü burada edinilecek enformasyon ile karşılaşılma imkânı ortadan kalkmakta, bununla birlikte anlam ve değer yok edilmektedir (Han, 2020d, s. 107).

Enformasyon ve iletişim her şeyin görünür olduğu şeffaflığı, gözetim dispozitifinin kurduğu yeni kültürel iklimin ağı haline getirmektedir. Yirminci yüzyıl, savaşların ardından demokrasi ve insan hakları için atılacak adımların hayali ile geçerken yirmi birinci yüzyıl daha fazla kontrolü ve güvenlik sorununu beraberinde getirmiştir. Özellikle ortaya çıkan global krizler temel hak ve özgürlüklerin askıya alınması noktasında iktidarlara büyük oranda yardımcı oldu. 2001 yılındaki terör saldırıları, 2008 ekonomik krizi ve 2020 Covid-19 salgını şeffaflığın, olumluluğun negatif olarak kültürel iklimlendirme oluşturduğu önemli kilometre taşları olarak kabul edilmekteler. Bu dönemlerde makro iktidarlar başta olmak üzere, güçlü bir enformasyon süreci oluşturmuşlardır. Chul Han'a göre devlet güdümlü olan bu şeffaflık süreçleri zaten olumlu görünen negatif şeffaflığı iyice şiddete dönüştürerek kontrol ve disipline dönüştürmüştür (2022). Han krizlerin haricinde de zaten toplumların çoktan gönüllü olarak bu şeffaflığı desteklediğini, gözetim akışının destekleyicileri olduklarını ifade eder. Büyük çoğunluk bu sayede akışa yönelik protestoların imkânsız ya da baştan başarısız olmasına neden olmaktadır. *“Verilerimizi, kendimize ilişkin enformasyonu, hakkımızda kimin, ne zaman, hangi vesileyle, neyi bildiğini bilmeksizin gönüllü olarak internete koyuyoruz. ... Ayrıca gönüllü olarak ortalığa saçılan veriler de bizzat veri güvenliği kavramını işlevsiz kılar”* (Han, 2019, s. 20; 2021a, s. 25). Şeffaflık toplumu Han için anlamın performansa tercih edildiği, içtenliğini ve değerini kaybettiği pornografik bir forma sahiptir. Neoliberal birçok dispozitifte olduğu gibi her şeyi kendi içine katmayı arzular. Gözetimi hatırlarsak Han, en etkili dispozitif olarak ona işaret eder, çünkü reel ve sanal yaşamın her anı gözetim aygıtının içine geçmiştir. Yabancılık ve ötekilik şeffaflığın içinde kaybolmuştur (Han, 2020a, s. 12; 2020c).

Veriye Dönüşen Özne

Nancy Fraser, neoliberal düzene yönelik olarak adalet ortamının sağlanamadığını, bu sebeple güç asimetrisinin ortaya çıktığını ifade etmektedir (2008, s. 343). Fraser'a benzer bir görüş Han'da da kendine yer edinir. Ona göre psikopolitik iktidar tekniğinin ortaya çıkmasının ardında bu güç asimetrisi ve internet medyalarının güçlü mikro iktidarlarının elde ettikleri global güç yatmaktadır.

Politik psikolojinin önde gelen isimlerinden Jon Elster (1999), psikopolitik düzenin ortaya çıkışından önce siyasi seçimlere yönelik olarak bugüne referans olacak bir çıkarımda bulunur: Oy davranışı, devrimlerin ardındaki temel fikrin kitle tarafından kabulü, kamuoyunun oluşumu vb. demokratik süreçlerin her birinde özne, kendi özneliğinin karşılığını aramaktadır. Bu, öznenin kendinden bir parça göremediği bir durum, eylem ya da oluşumun kendi için yeterli olmayacağını kavradığı ve bu sebeple de tam olarak ikna edilemeyeceğinin işareti olarak görülmektedir. Flam ve King (2005) ile Goodwin ve Jasper (2006), 2000'lerden itibaren sosyal ve politik hareketlerin duygularla yakından ilişkisine dikkat çekmektedirler. Benzer çalışmalar sonrasında da devam ederken, bu çalışmaların ortak noktası öznel biliş ve duygular; seçim süreçlerinde, genel politik durum ve gerilimler ile karar verme davranışında, benzer şekilde kendini ifade etme olanaklarında, öznel bilinçli ya da bilinçsiz olarak duygu ve hislerini dikkate almaktadır. Bu iktidarlar için oldukça önemli bir çıkarım yapma fırsatıdır. Yakın zamana kadar ikna için kullanılan demografik veriler nüfus bilgileri, yerleşim ve eğitim gibi sınırlı bir enformasyona sahipken, duygu ve duygular üzerine geliştirilebilecek bir teknoloji özneye dair hemen her türden enformasyona sahip olmak, benliğini çözmek anlamına gelmektedir. Gözetim akışı sayesinde insanların duygularına dahası benliklerine yönelik birçok veri ambarı-depolarında saklanmakta ve algoritmalar aracılığıyla en doğru hedef kitleyi tayin edebilmektedir.

Hedef kitleyi tayin edebilme noktasında Chul Han, *Psikopolitika*'da nicikleştirilmiş benlik [quantified self] şeklinde bir kavramsallaştırmada bulunmaktadır: Kavram, duygu, his, düşünce vb. kişiye yönelik her türden nitel verinin büyük veri dahilinde sayısallaştırılmasına karşılık gelmektedir. İnsana ait olan, insani olan her türden verinin ölçülebilir olması, gerçek anlamda şeffaflığı sağlarken bu, iktidara büyük bir güç vermektedir. Duygular, karar alma noktasında anahtar işlevi görmektedir ve artık anahtar mikro iktidarların eline geçmiş durumdadır. 2016 Amerikan Başkanlık Seçimleri'nde Donald Trump'a ve Brexit'te Britanya'nın Avrupa Birliği'nden çıkması yönünde oy kullananlar büyük verinin insanları ikna etmede ne kadar kıymetli olduklarını tüm dünyaya kanıtlanmıştır. Bu ikinci aydınlanma olarak ifade edilen "her şey veri ve enformasyon"dur yaklaşımı ile yakından bağlantılıdır. Artık gerçekten, insanlık tarihinin en başından bugüne değin el değmemiş olan zihin, bilinçdışı sayısal verilere dönüşmüş bir biçimde mikro ve makro iktidarların elindedir. Bu sayede daha güvenli değil daha şeffaf ve kontrole açık bir global toplum yaratılmıştır. Bir diğer önemli nokta ise global düzeyde öznel bu yeni kültürün bir parçası olmaya ses çıkarmamaktadır. Han'a göre insanlığın şimdiki ihtiyacı üçüncü bir aydınlanma ile artık herkesin mikro ve

makro düzeyde iktidarların sadık hizmetkarları olduğunun bilincine varmasıdır. Çünkü bugün egemen çevreler kimse, tüm kontrolü, tüm ikna gücünü elinde bulundurmaktadır (Han, 2019, s. 64-7; Han, 2021a, s. 31). Tüm bunlar “bilgi güçtür” sözünün önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Söz konusu yeni düzende mikro iktidar için gerekli olan kitle, algoritmaların aracılığıyla kolayca filtrelenmektedir. Bu sayede iktidarlar, ikna edemeyeceği ya da işlerine yaramayacak olan “çöp/waste” kitle ile uğraşmak, onlar için sermaye harcamak zorunda kalmayacaktır. Bannoptikon, bu düzende panoptikonun yerine geçmeye başlamaktadır. Panoptikonun amacı çoğunluğu gözetlemek, disipline etmektir, bannoptikon disiplin ve gözetim ile uğraşmak yerine bir filtreleme işlemini tercih eder. İşe yaramayanları dışarıda bırakmayı, işleme almamayı amaçlar. İşleme alınmayanlar, fazlalık (Han, 2019) olarak görüldükleri için performansın bir parçası olamazlar.

Performansın Sürekliliği ve Ölüm Dürtüsü

Honneth (2011), eşitlik üzerine kanunların, “*öznelerin kendilerini utanmadan kamusal yaşamın özneler arası yapılarında sunmalarına*” izin vermediği sürece bir anlam ifade etmeyeceğini dile getirir. Honneth’in varoluşsal sorunlara işaret ederek dile getirdiği bu söz, gözetim akışı aracılığıyla düz anlamında gerçekleşmiştir. Gözetim akışı, sonsuz bir performans sahnesine dönüşmüştür. Gerek sistemin, gerek akışın seçtiği iktidarlar ve toplumsalın kendi kültürel iklimi uyarınca burası kendine yeni kültürler inşa ederek özneler de defalarca kez tekrar inşa edilmekte ve öznel deneyimlere tabi kılınmaktadır. Bu sanal dünyadaki insanın reel yaşama dahi yansıdığı görülmektedir. Kültür endüstrisinin bir parçası olarak akış kendi endüstrilerini ortaya koymaktadır. Estetik cerrahi ve yoga, plates ve vücut geliştirme endüstrileri sürekli bir büyümenin içindedir. Performans, günlük yaşamın vazgeçilmezidir ve bu kez sahne yaşamın kendisine dönüşmüş durumdadır. İnsanlar ne bir gösterinin parçası ne de bir simülasyonun içerisinde, amaç yalnızca performans sergilemekten ibaret hale gelmiştir. Bu yukarıda da ifade edildiği gibi anlamın kaybolmasına neden olmuştur. Önemli olan olumlu ve şeffaf bir performansın direkt olarak kendisidir: Performans toplumu kusursuzluğun pornografisini sunmaktadır. Öznelerin bu aşamaya gelebilmesi ise uzun bir sürecin sonucunda gerçekleşmiştir: Acı hayatın içinden çıkarılmıştır. Acı artık toplumların fobisi olarak okunmaktadır (Han, 2022, s. 13-9). Gerçeğin yerini almaya başlayan gözetim akışının sanal dünyasında acıya yer yoktur. Bir ölüm anmasının ardından keyif üzerine bir story atmak bu “yeni”nin kısa panoramasını sunmaktadır. Kolektif ve bireysel hafızadaki yoğun acılar, artık tedavi edilemese de acısı ortadan kaldırılmış palyatif performans toplumu inşa edilmiştir (Han, 2022).

Şeffaflığın gölgesindeki yeni kültürde yaygın bir memnuniyetsizliğin, öfkenin ve umutsuzluğun çağırıldığı her şeye karşı bir fobi geliştirilmiştir. Eleştiri yapmak serbesttir fakat yapılan eleştiri karşısında acı hissetmek, sitem etmek artık istenmeyen ilan edilmiştir. Önemli olan anı yaşamak, performansı devam ettirmek ile sınırlandırılmıştır. Anlam ve anlam aramak ise gereksizdir. Şeffaflık güvenlik ihtiyacıyla birlikte anlamı da büyük oranda yok etmiştir. Belirli koşullarda kolektif protesto biçimlerine dönüşebilecek durumlarda dahi

tekel özneler kendi performanslarını kenara bırakamaz. Hem protesto hem de performans devam etmektedir. Bu bir açıdan sosyal acıları dolaylı olarak göz ardı etmeye, yeteri kadar iyi anlamamaya yüzeysel kalmasına neden olur (Han, 2022).

Han, psikanalizin üzerinde çok durulmayan ölüm dürtüsünü post-modern toplum üzerinden, özellikle Marcuse'nin perspektifi temelinde, bir kez daha okumanın faydalı olacağı görüşündedir. Han, üretimin giderek daha çok yıkıma dönüştüğünü, insanlığın iktidarın öznelere olarak kendilerine yabancılaştığından ve ilginç bir biçimde kendini imha sürecinden estetik bir haz aldığından söz ederek bu dürtüyü ele almaktadır (Han, 2021a, s. 7). Freud'un üstünde defalarca kez durduğu gibi insan dürtülerinin egemenliği altındadır ve daimî saldırgan tavrının altında ise ölüm dürtüsü vardır. Bu dürtü erosun (arzunun) zıttı olarak değerlendirilmektedir. Şiddeti ve “yok etmeye” yönelik bir eğilimi içermektedir. Bu açıdan kapitalizmin yıkıcılığı ile oldukça benzerdir. Doğuştan gelen bu dürtü insana yaşamının bir amacının da vakti geldiğinde dünyadan gitmek olduğunu hatırlatır. Normal şartlarda anın tadını çıkarmak, yeryüzünün keşfini, doğaya dönüşü işaretlemesi gereken bu düşünce aksine bir şiddete yol açar. Sona kalmayı, sonsuz-ebedi yaşamı arzulamayı ya da geride daha çok şey bırakmaya meyletmeye neden olur (Han, 2021a, s. 7-12).

Marcuse, *Eros ve Uygarlık* metninde Freudyan psikanaliz ile Marx'ın politik teorisini birleştirmektedir. Marcuse'nin metninde kıtlık bilinci, cinsel dürtüleri bir diğer ifadeyle erosu (arzu) harekete geçirir. İdeal toplumda bu bilince yer yoktur. Marcuse bastırmanın bilinçdışı olan etkisinin farkındadır. Freud'a benzer şekilde, işleyiş devamlılığını şart olarak koşmak yerine sömürge toplum yapısında var olan “arınmış bastırma” olarak ele aldıkları şeyin azaltılması gerektiğine dikkat çeker (1968, s. 170). Her canlının içine nüfuz eden ve kendini geride bırakmayı diğerlerini ortadan kaldırmayı amaçlayan ölüm dürtüsü sadist tahakkümün [sadistische Gewalt] enerjik kararlılığına dayanan narsistik hazzı açıklamaz. Bu başka bir yıkıcı dürtüdür. Freudyan ölüm dürtüsü Marcuse'nin yorumunda olduğu gibi erosun gücü karşısında kaybolabilmektedir. Bunun için gereken artı bastırma kurtulmaktır. Bu bastırma kurtulma anında eros ölüm dürtüsünü bertaraf edecektir (Marcuse, 1968, s. 120,143).

Marcuse'nin olumlu sayılabilecek bu yaklaşımının gerçekleşmesi şu an için mümkün gözükmemektedir. Chul Han ele aldığı performansa dayalı acılarını bastırmayı başarmış geç kapitalist toplumunda ölümün olumsuzlandığı, her anlamdaki yıkıcı büyümenin desteklendiği bir dinamiği ele almaktadır. Ölüm, insanın ve iktidar öznelere bilinçdışı adeta pusuda beklemekte yeri geldikçe ölüm sonrasında geride bırakılacak olanı hatıra tutmaktadır. Performans bu sebeple devam etmeye mecbur bırakılmaktadır. Salgın süreci ele alındığında, dünya genelinde eve kapanmalar yaşanırken ekonomik çöküş yaşanmaması için üretim devam etmiştir. Hizmete dayalı sektörler evden çalışmaya geçerken, çalışma yeri fabrika olan işçi sınıfı, bazı önlemlerin alınması ile işyerlerine gitmeye devam etmişlerdir. Performans reel alanda devam ettikçe gözetim akışında da süreç işlemeye devam etmiştir. Hatta eve kapanan hizmet sektörü büyük veriye çok daha etkili veriler sunmaya başlamış ve hassas durumlardaki

kararları belirleme noktasında yeni veriler sunmuştur. Yeni veriler sayesinde hem mikro hem de makro iktidarlar bu süreci etkilenmeden başarıyla tamamladılar. Ölüm dürtüsünün getirdiği şiddet, geçmişin getirdiği arzu karşısında biçim değiştirmektedir. Özne sistem çarklarının dışına çıkmayı göze alamaz ve bu sebeple var olan kültürü ve kültür iklimlendirmesini koşulsuz kabul etmek durumunda kalmaktadır.

Sonuç Yerine

Çağdaş felsefe ve kültür teorisi dünyasının önde gelen isimlerinden biri olan Byung-Chul Han, birbiri ardına yayınladığı çalışmalarında çoğu zaman aynı konudan bahsediyor gibi gözükse de aslında konuyu farklı açılardan detaylandırdığı görülmektedir. Onun teori ya da yaklaşımını bir metninde açıkça bulmak yerine metinlerin bütününe bakmak gerekmektedir. Bu yaklaşımla Han, metinlerinin her birinde post-modern toplumu farklı bir tema üzerinden incelemektedir. Chul Han'ın çalışmalarının bütününe bakıldığında, Foucault'nun disiplin toplumuna bir revize yaptığı dikkat çekmektedir. Çalışma kapsamında Chul Han'ın bu revizesi yorumsamacı yaklaşım kapsamında ele alınmıştır. Metinlerin okumaları sırasında politik psikoloji disiplininin öğretisi göz önünde bulundurulmuş ve Han'ın gözetim dispozitifini üzerinden incelediği performans toplumu ile ilgili şeffaflık ve deneyim, veriye dönüşen özne ve performansın sürekliliği başlıkları altında çıktılar sıralanmıştır.

Şeffaflık, günümüz toplumlarını ele geçiren, gözetim dispozitifinin özneyi kurmasındaki en temel ve yaygın araç olarak Han'da kendine yer bulmuştur. Performans öznesi denilen, neoliberal özne kendini şeffaflığın gölgesi altında özgür hissetmekte, psikopolitik pratikler aracılığıyla iktidarın buyruğu altında hareket ettiğinin farkına varamamaktadır. Yeni özne için önemli olan performansın ve gözetim akışının içerisinde rahatça dolaşabilmektir. Disiplin toplumunun baskıcı ve negatif işaretli toplumsal dinamikleri şeffaflık toplumu da denilen performatif toplumda yerini özgürlük ve olumluluğa bırakmaktadır. Aslında bu iki toplum arasındaki iktidar teknikleri açısından tek fark, şeffaflığın özneye bir tercih hakkı sağlamış olması ve bu tercih hakkı üzerinden öznenin demokratik bir sürecin parçası olduğu yönünde bir inanç geliştirmesidir.

Demokratik sürece olan kuvvetli inancın diğer kutbunda ise mikro ve makro düzeydeki iktidarlar nitel verileri nicelleştirme konusunda büyük veriden yararlanmakta, reklam, halkla ilişkiler ve politik süreçlerdeki karar alma aşamalarında topluma bu veriler üzerinden içerikler paylaşmaktadırlar. Bir başka açıdan bakacak olursak, iktidar artık özneyi sadece kurmak, inşa etmekle kalmıyor; artık iktidarlar öznenin zihnini kendi kampanyalarının mekânı olarak kullanmaktadır. Akış içerisindeki paylaşımlar ile toplanan veriler tersine bir katlama ile öznenin ikna edilmesine ve bu ikna üzerinden çevresine kendi “görüşlerini” yaymaya davet edilmektedir. Özne bunu kendi istediği için; demokratik bir karar almanın ardından gerçekleştirmektedir. Çalışma sonucunda görülmektedir ki post-modern toplum içinde iktidarlar gözetimin paradigmasını disiplin tekniklerinden performans tekniklerine dönüştürmüşlerdir. Artık iktidarlar sadece bedeni ıslah etmeyi değil zihni kontrol etmeyi;

yorulmasına karşın performansına devam eden, mutlu öznelerin olduğu, halinden memnun, acılarını bastırmış; palyatif bir toplum inşa etmektedir. Byung-Chul Han ise, bu iktidar tekniklerini birbirine benzer ama temelde farklı temalar üzerinden ele almaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no grant support.

Kaynakça/References

- Akay, A. (2016). *Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları* (3 b.). Ankara: Doğubatı.
- Amer, K., ve Noujaim, N. (Yönetenler). (2019). *The Great Hack* [Sinema Filmi].
- Crano, R. (2020, 08 27). Dispositif. London, England: Oxford University Press. doi:https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.1026
- Coşkun, B. (2019). *Neoliberal İktidar ve Özne*. İstanbul: NotaBene.
- Dardot, P., ve Laval, C. (2018). *Dünyanın Yeni Aklı - Neoliberal Toplum Üzerine Deneme* (2 b.). (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Deleuze, G. (2019 [1986]). *Foucault* (2 b.). (B. Yalım, & E. Koyuncu, Çev.) İstanbul: Norgunk.
- Elster, J. (1999). *Alchemies of the Mind: Rationality and the Emotions*. Cambridge: Cambridge. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flam, H., ve King, D. (2005). *Emotions and Social Movements*. London ve New York: Routledge.
- Foucault, M. (1992a). *Akıl ve Akıl Bozukluğu: Klasik Çağda Deliliğin Tarihi* (Cilt 1). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (1992b). *Hapishanenin Doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2001). *Kelimeler ve Şeyler* (2 b.). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin Tarihi* (2 b.). (H. U. Tanrıöven, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Fraser, N. (2008). Prioritizing justice as participatory parity: A Reply to Kompridis and Forst. K. Olson içinde, *Adding Insult to Injury: Nancy Fraser debates her Critics* (s. 327*46). London: Verso.
- Frosh, S. (1999). *The Politics of Psychoanalysis: An Introduction to Freudian and Post-Freudian Theory* (2nd edition). London: Palgrave.
- Frosh, S. (2005). *Hate and the Jewish Science: Anti-Semitism, Nazism and Psychoanalysis*. London: Palgrave.
- Gentner, D., ve Stevens, A. L. (Dü). (1983). *Mental Models*. NJ: Erlbaum: Hillsdale.
- Goodwin, J., ve Jasper, M. (2006). Emotions and Social Movements. J. E. Stets, & J. H. Turner içinde, *Handbook of the Sociology of Emotions*. New York: Springer.
- Han, B. C. (2015). *Yorgunluk Toplumu*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Han, B. C. (2019). *Psikopolitika*. (H. Barışcan, Çev.) İstanbul: Metis.

- Han, B. C. (2020a). *Güzel Kurtarmak* (3 b.). (K. Filiz, Çev.) İstanbul: İnsan Sanat Yayınları.
- Han, B. C. (2020b). *İktidar Nedir?* (M. Özdemir, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Han, B. C. (2020c). *Şeffaflık Toplumu* (5 b.). (H. Barışcan, Çev.) İstanbul: Metis.
- Han, B. C. (2020d). *Şiddetin Topolojisi* (4 b.). (D. Zaptçioğlu, Çev.) İstanbul: Metis.
- Han, B. C. (2020e). *Zamanın Kokusu* (4 b.). (Ş. Öztürk, Çev.) İstanbul: Metis.
- Han, B. C. (2021). *Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü*. (Ç. Tanyeri, Çev.) İstanbul: İnka.
- Han, B. C. (2022). *Palyatif Toplum, Günümüzde Acı*. (H. Barışcan, Çev.) İstanbul: Metis.
- Hartmann, M., ve Honneth, A. (2006). Paradoxes of capitalism. *Constellations*, 13(1), 41-58.
- Honneth, A. (2004). Organized self-realization: Some paradoxes of individualization. *European Journal of Social Theory*, 7(4), 463-478.
- Honneth, A. (2007). *Disrespect: The Normative Foundations of Critical Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Honneth, A. (2011). Interview on “The relevance of contemporary French philosophy for a theory of recognition”. M. Bankovsky, & A. Le Goff içinde, *Theories of Recognition and Contemporary French Philosophy: Reopening the Dialogue* (s. 23-38). Manchester: Manchester University Press.
- Johnson-Laird, P. N. (1983). *Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference, and Consciousness*. Cambridge: Harvard University Press.
- Keskin, F. (2014). Özne ve İktidar. M. Foucault içinde, *Özne ve İktidar - Seçme Yazılar 2* (4 b., s. 11-24). İstanbul: Ayrıntı.
- Marcuse, H. (1968). *Aşk ve Uygarlık* (3 b.). (S. Çağan, Çev.) İstanbul: May Yayınları.
- McGowan, T. (2018). *Sahip Olmadığımız Şeyin Keyfini Sürmek: Psikanalizin Politik Projesi*. (K. Güleç, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri - Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I* (7 b.). (S. Özge, Çev.) Ankara: Yayınodası.
- Van Dijk, T. A. (2015). Ideology and Discourse. M. Freeden, L. Sargent Tower, & M. Stears içinde, *The Handbook of Political Ideologies* (s. online version). Oxford: Oxford University Press.

